

วรรณกรรมคำหลวง : การศึกษาสารัตถะธรรมทางพุทธศาสนากับการศึกษาวัฒนธรรม ทางจิตใจและการประยุกต์ใช้ในสังคม

Khamluang Literature : Study of the Essence of Buddhism with the Study of Mental Culture and its Application in Society

ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ

Natawut Klaisuwat

สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย จังหวัดนครปฐม 73170

Thai Language Faculty of Humanities Mahamakut Buddhist University, Nakorn Pathom 73170

*To whom correspondence should be addressed.e-mail: natawut.kla@mbu.ac.th

Received: 9 March 2025, Revised: 1 April 2025, Accepted: 28 April 2025

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาสารัตถะธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมคำหลวง 2) เพื่อศึกษาวัฒนธรรมทางจิตใจที่ปรากฏในวรรณกรรมคำหลวง 3) เพื่อแนะนำแนวทางในการนำองค์ความรู้จากวรรณกรรมคำหลวงมาประยุกต์ใช้ในสังคม ผู้วิจัยศึกษาข้อมูลจากวรรณกรรมคำหลวง จำนวน 6 เรื่อง ได้แก่ มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติลิลิตจันทน์ทนิรชาดกคำหลวง สุปริติธรรมราชชาดกคำหลวง นันทโศภนันทสูตรคำหลวง พระบาลีคำหลวง ผลการศึกษาพบว่าวรรณกรรมคำหลวงได้แสดงสารัตถะธรรมทางพุทธศาสนาที่แนะนำแนวทางให้ปฏิบัติ และเน้นข้อคิดเตือนใจ อันทำให้เกิดปัญญา มองเห็นแนวทางในการดำรงชีวิตในสังคม ในส่วนของวัฒนธรรมทางจิตใจพบว่า วรรณกรรมคำหลวงได้สะท้อนวัฒนธรรมทางจิตใจ อันเป็นหลักในการประพฤติตนเพื่อให้เกิดความสุขในชีวิต สำหรับการนำไปประยุกต์ใช้ในสังคมพบว่า สารัตถะธรรมทางพุทธศาสนากับวัฒนธรรมทางจิตใจ เหมาะสมสำหรับคนทุกเพศทุกวัยนำไปประยุกต์ใช้ ทั้งในเรื่องส่วนตัว และการทำงาน ซึ่งจะส่งผลให้ชีวิตมีความสุข

คำสำคัญ : วรรณกรรมคำหลวง สารัตถะธรรมทางพุทธศาสนา วัฒนธรรมทางจิตใจ การประยุกต์ใช้ในสังคม

Abstract

This research has three objectives: 1) To study the essence of the Dhamma that appears in the Khamluang Literature, 2) To study the mental culture that appears in the Khamluang Literature, 3) To provide guidelines for applying knowledge from Khamluang Literature to apply in society. The researcher studied data from Khamluang Literature the total number of stories is 6: Mahajati Khamluang, Kap Mahajati, Lilit Chandakinnorn Jātaka Khamluang, Supreetidhammaraj Jātaka Khamluang, Nanthopanantassutta Khamluang, Malai Khamluang. The results of the study found that Khamluang Literature provides the essence of Buddhist teachings, which offer guidance and reminders that give rise to wisdom and the ability to see ways to live in society. In terms of mental culture, it was found that Khamluang Literature reflects the spiritual culture, which is the main principle for conducting oneself to achieve happiness in life. For application in society, it was found that the essence of Buddhism and spiritual culture are suitable for people of all ages to apply in both personal and work matters, which will result in a peaceful life.

Keywords : Khamluang Literature, Essence of Buddhism, Mental Culture, Application in Society

บทนำ

วรรณกรรมคำหลวง คือ วรรณกรรมที่นำเรื่องราวจากคัมภีร์ศาสนา มาเป็นแกนหลักสำคัญในการดำเนินเรื่อง ซึ่งส่วนใหญ่จะกล่าวถึงพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ พระอัครสาวก พระสาวก หรือเป็นเรื่องที่ให้อะไรเตือนใจในการดำรงชีวิต ทั้งนี้ข้อมูลตามประวัติวรรณคดีไทยที่รับรู้กันมาแต่เดิมกล่าวว่า วรรณกรรมคำหลวงของไทย มีอยู่ด้วยกัน 4 เรื่อง เป็นวรรณกรรมคำหลวงในสมัยอยุธยา จำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ มหาชาติคำหลวง ในสมัยอยุธยาตอนต้น รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ นันทโศภนันทสูตรคำหลวง พระบาลีคำหลวง พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ในสมัยอยุธยาตอนปลาย รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และเป็นวรรณกรรมคำหลวงในสมัยรัตนโกสินทร์ จำนวน 1 เรื่อง คือ พระบาลีคำหลวง พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6)

แต่จากการศึกษาโดยผู้วิจัยพบว่า มีวรรณกรรมคำหลวงที่ยังไม่ได้รับการสำรวจ อีก 3 เรื่อง ซึ่งเป็นวรรณกรรมคำหลวงสมัยอยุธยา ได้แก่ ภาพัฒนมหาชาติ ในสมัยอยุธยาตอนกลาง รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ลิลิตจันทกนิราชดกคำหลวง ในสมัยอยุธยาตอนกลาง รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สุปริติธรรมราชชาดกคำหลวง ในสมัยอยุธยาตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จึงกล่าวได้ว่าวรรณกรรมคำหลวงของไทย มีอยู่จำนวนทั้งสิ้น 7 เรื่อง เป็นวรรณกรรมคำหลวงสมัยอยุธยาจำนวน 6 เรื่อง เรียงตามลำดับสมัยที่แต่ง ได้แก่ มหาชาติคำหลวง ภาพัฒนมหาชาติ ลิลิตจันทกนิราชดกคำหลวง สุปริติธรรมราชชาดกคำหลวง นันทโศภนทศตรคำหลวง พระมาลัยคำหลวง และเป็นวรรณกรรมคำหลวง สมัยรัตนโกสินทร์ 1 เรื่อง คือ พระนลคำหลวง

เมื่อพิจารณาเนื้อหาของวรรณกรรมคำหลวง ทั้ง 7 เรื่อง ทำให้พบข้อมูลว่า วรรณกรรมคำหลวงทุกเรื่องได้แสดงให้เห็นสาระธรรมหัวข้อต่างๆ ที่มีความน่าสนใจ ทั้งยังได้แสดงให้เห็นวัฒนธรรมทางจิตใจของคนไทยที่ร่วมสมัยกับการแต่งวรรณกรรมคำหลวง อันช่วยให้มองเห็นสภาพทางสังคมและแนวคิดของคนไทยในสมัยนั้น นอกจากนี้ยังมีความรู้ที่ปรากฏจากวรรณกรรมคำหลวงทั้ง 7 เรื่อง ยังสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ ทั้งนี้ผู้วิจัยเล็งเห็นข้อดีของการศึกษาวรรณกรรมคำหลวง เพราะจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดีไทย จึงคิดที่จะทำวิจัยเพื่อค้นหาคำขวัญเผยแพร่วรรณคดีไทยต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสาระธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมคำหลวง
2. เพื่อศึกษาวัฒนธรรมทางจิตใจที่ปรากฏในวรรณกรรมคำหลวง
3. เพื่อแนะนำแนวทางในการนำองค์ความรู้จากวรรณกรรมคำหลวง มาประยุกต์ใช้ในสังคม

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (documentary research) ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของเนื้อหาในการวิจัย รวมถึงวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

ขอบเขตของเนื้อหาในการวิจัย

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตในการวิจัยโดยใช้วรรณกรรมคำหลวงอันมีที่มาจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น 6 เรื่อง ได้แก่ 1) มหาชาติคำหลวง 2) ภาพัฒนมหาชาติ 3) ลิลิตจันทกนิราชดกคำหลวง 4) สุปริติธรรมราชชาดกคำหลวง 5) นันทโศภนทศตรคำหลวง 6) พระมาลัยคำหลวง ส่วนที่ไม่นำเรื่องพระนลคำหลวงมาศึกษา เนื่องจากมีที่มาจากคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์

วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยศึกษาตัวบทวรรณกรรมคำหลวง ทั้ง 6 เรื่อง ได้แก่ 1) มหาชาติคำหลวง 2) ภาพัฒนมหาชาติ 3) ลิลิตจันทกนิราชดกคำหลวง 4) สุปริติธรรมราชชาดกคำหลวง 5) นันทโศภนทศตรคำหลวง 6) พระมาลัยคำหลวง โดยวิธีการอ่านแบบละเอียด (Close Reading) จากนั้นวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อหาคำตอบว่า วรรณกรรมคำหลวงที่นำมาศึกษานั้น แสดงให้เห็นสาระธรรม และวัฒนธรรมทางจิตใจเรื่องใดบ้าง ตลอดจนวิเคราะห์ให้เห็นแนวทางของการนำไปประยุกต์ใช้ในสังคม และนำเสนอผลการวิจัยในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ (description analysis)

นิยามศัพท์เฉพาะ

1. สาระธรรม หมายถึง แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมคำหลวง
2. วัฒนธรรมทางจิตใจ หมายถึง วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับระบบความคิด ความเชื่อ ความศรัทธา ศีลธรรม จริยธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมคำหลวง
3. การประยุกต์ใช้ในสังคม หมายถึง การนำสาระธรรมทางพุทธศาสนา และวัฒนธรรมทางจิตใจที่ปรากฏในวรรณกรรมคำหลวง มาประยุกต์ใช้ในสังคม

การทบทวนวรรณกรรม

1. ความหมายและลักษณะของวรรณกรรมคำหลวง

การที่จะทราบความหมายของวรรณกรรมคำหลวงได้อย่างชัดเจน จำเป็นต้องพิจารณาลักษณะของวรรณกรรมคำหลวงให้กระจ่างเสียก่อน เพราะการพิจารณาลักษณะของวรรณกรรมคำหลวงจะช่วยทำให้ความหมายของวรรณกรรมคำหลวงได้เด่นชัดยิ่งขึ้น ทั้งนี้จากการทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 [1] พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ภาคต้นลักษณะ [2] ตลอดจนการพิจารณาแนวคิดของนักวิชาการ เช่น อรอนงค์ พัดพาตี [3] ศักดิ์ศรี แยมันดดา [4] โชษิตา มณีใส [5] พิสิทธิ กอบบุญ [6] นิตยา กาญจนวรรณ [7] ทำให้พบข้อมูลที่ชัดเจนว่า วรรณกรรมคำหลวง จะต้องมียุคประการต่างๆ ดังนี้

1.1 เป็นหนังสือที่พระมหากษัตริย์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กวีในราชสำนักแต่งขึ้นหรือเป็นหนังสือที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงนิพนธ์ขึ้น

1.2 เป็นหนังสือที่แต่งโดยใช้คำประพันธ์หลายชนิด ได้แก่ กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ แต่ต้องมี ร่าย เป็นหลักในการดำเนินเรื่อง

1.3 เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อเป็นแบบฉบับสำหรับนำไปสวดในพระราชพิธี

1.4 เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นโดยอาศัยเรื่องราวจากคัมภีร์ทางศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ทั้งยังแสดงสาระสำคัญที่เป็นคติสอนใจจากบุคคลสำคัญในอดีต เช่น พระโพธิสัตว์ พระพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระสาวก และพระมหากษัตริย์

1.5 แต่งโดยยกคาถาจากต้นฉบับภาษาเดิม แล้วร้อยกรองเป็นภาษาไทยให้ผูกกับคาถาของเรื่องที่นำมาแปลและแต่งขยายความ

จากลักษณะของวรรณกรรมคำหลวงตามที่กล่าวมา จึงให้นิยามของวรรณกรรมคำหลวงได้ว่า วรรณกรรมคำหลวงคือ วรรณกรรมศาสนาพาทย์ไทยที่ผูกเรื่องขึ้นจากคาถาที่มาจากภาษาเดิม ได้แก่ ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต แล้วร้อยกรองเป็นภาษาไทยด้วยคำประพันธ์ประเภทร่าย ร่วมกับคำประพันธ์ชนิดอื่นๆ ได้แก่ กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ มีจุดมุ่งหมายในการแต่งเพื่อใช้สวดในพระราชพิธี โดยผู้สวดต้องใช้วาทศิลป์ในการแสดงเนื้อความอันเป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ พระพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระสาวก และพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้วรรณกรรมคำหลวงไม่จำเป็นต้องเป็นพระราชนิพนธ์หรือพระนิพนธ์ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพราะอาจเป็นงานนิพนธ์ของกวีในราชสำนักก็ได้ แต่งงานนั้นจะต้องได้รับพระบรมราชโองการให้แต่งขึ้น

เหตุที่ผู้วิจัยเห็นว่าวรรณกรรมคำหลวง คือ หนังสือที่แต่งขึ้นสำหรับสวด และผู้สวดต้องใช้วาทศิลป์ในการแสดงเนื้อความนั้น เนื่องจากพบความตอนหนึ่งในโคลงกำสรวลที่กวีได้กล่าวถึงความสามารถในการกล่าวคำหลวงของนางอันเป็นที่รัก ดังความว่า ปารนีอรุณเจ้าแม่ เกลอองค์ อยู่อยู่ ต่งกรดานจตุตรงคมยง ม่ายมัว ฤวางสกลาง ทายบาท ฤกล่าวล้ำกลองอ้า อ่อนแก้งกลองฉันท [8]

นอกจากนี้ความตอนหนึ่งในจินตามณฉบับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้บอกไว้อย่างชัดเจนว่า มหาชาติคำหลวงแต่งขึ้นเพื่อใช้สวด ดังนั้นวรรณกรรมคำหลวงจึงต้องแต่งขึ้นเพื่อใช้ในการสวดเช่นกัน ดังความว่า จุลศักราชได้ 844 สมเด็จพระบรมไตรโลกยาราช ให้ชุมนุมพรสงฆ์สงฆสงฆวาช แลนักปราชราชบัณฑิตยทั้งปวง ผูกพระมหาชาติคำหลวงเป็นพิชฎารทง 13 กัณฑ์ เปนคำสวดคำหลวง [9]

2. วรรณกรรมคำหลวงในประเทศไทย

ตามที่กล่าวมาในเบื้องต้นว่า วรรณกรรมคำหลวงในประเทศไทย มี 4 เรื่อง ได้แก่ มหาชาติคำหลวง นันทโศภนพิสดาร คำหลวง พระมาลัยคำหลวง และพระนลคำหลวง ครั้น พ.ศ. 2558 สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้พิมพ์หนังสือเรื่องสุปรีดีธรรมราชาดกคำหลวงเผยแพร่ จึงเป็นที่รับรู้กันว่าสุปรีดีธรรมราชาดกคำหลวงเป็นวรรณกรรมคำหลวง เรื่องล่าสุด แต่จากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่า ยังมีวรรณกรรมคำหลวงที่ยังไม่ได้รับการสำรวจ อีก 2 เรื่อง คือ กาพย์มหาชาติ และลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวง เหตุที่ผู้วิจัยเชื่อว่ากาพย์มหาชาติ และลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวง เป็นวรรณกรรมคำหลวงที่ยังไม่ได้รับการสำรวจ เพราะทั้ง 2 เรื่อง มีคุณสมบัติตรงตามลักษณะของวรรณกรรมคำหลวงทุกประการ รายละเอียดดังนี้

2.1 แต่งขึ้นโดยพระบรมราชโองการ ความจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ให้ข้อมูลว่า มีการแต่งมหาชาติคำหลวงขึ้นอีกครั้งในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ความว่า ลุศักราช 989 ปีมะแมศก (พ.ศ. 2170) ทรงพระกรุณาแต่งมหาชาติคำหลวง [10] โดยมหาชาติคำหลวงที่แต่งขึ้นใหม่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เรียกว่า กาพย์มหาชาติ สำหรับลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวงก็เป็นหนังสือที่เกิดขึ้นโดยพระบรมราชโองการเช่นกัน ดังความว่า เดชะผลอดามได้ผลองอรธ โดยพระบัณเฑาะฐรัสส่วงแล้ว สถิตสถิระประดิพัธ ปราโมช นฤโรคนฤโยแผ้ว ผ่องพันสนนธกาย [11]

2.2 แต่งขึ้นโดยนำเนื้อเรื่องมาจากคัมภีร์พุทธศาสนา กาพย์มหาชาติและลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวงล้วนมีที่มาจากชาดก อันเป็นคัมภีร์พุทธศาสนา โดยกาพย์มหาชาติมีที่มาจากมหาเวสสันดรชาดก ส่วนลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวงมีที่มาจากจันทกนิรชาดก และทั้ง 2 เรื่อง ต่างแสดงเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์

2.3 ยกคาถาจากต้นฉบับภาษาเดิม แล้วร้อยกรองเป็นภาษาไทย จะเห็นได้ว่ากาพย์มหาชาติขึ้นต้นด้วย คาถาบาลี แล้วร้อยกรองเป็นภาษาไทย ดังตัวอย่าง กจจิ นุ โภณโต ท โภณโต ข้าแต่พระบาทปิตรพระดาบส ผู้ทรงพรตพิธี จำเริญศรีสรรเพชญ์ โพธิญาณ [12] ส่วนลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวงก็มีลักษณะดังกล่าวเช่นกัน ดังนี้ อดีเต พารณลียี พรหมทต โตนาม แต่กาลก่อนยังมีพระภูบดีเสวยสมบัติ ทรงนามพรหมทัตสมญา [11]

2.4 การเป็นแบบฉบับสำหรับสวด หนังสืออริยฐาน พ.ศ. 2431 อ้างถึงในสุกัญญา สุธงษา [13] ให้ข้อมูลว่า มีการนำเวสสันดรชาดกมาอ่านในงานพิธีหลวง โดยอ่านเป็นทำนองต่างๆ ดังนี้ อ่านฤเทศน์มหาชาติ มีทำนองไพเราะแปลกๆ กัน หลายทำนองอย่างหนึ่ง ซึ่งสุกัญญา สุธงษา [13] ได้ขยายความว่า การเทศน์มหาชาติทำนองหลวง คือ แบบฉบับของการเทศน์

มหาชาติ ดังนั้นเมื่อมีการเทศน์มหาชาติทำนองหลวง จึงน่าจะมีการนำ ภาพมหาชาติ ไปใช้เทศน์ในงานเทศน์มหาชาติ ของทางราชการ ส่วนลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวง แม้ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการนำไปสวดในงานพิธีของทางราชการ แต่ความ จากโคลงบทที่ 97 พอทำให้เห็นได้ว่า ลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวงอาจแต่งขึ้นเพื่อใช้สวดในงานพิธีของทางราชการ ดังความว่า มหาราชรุณัฐ ยังเยาว ฉลองเรื่องลิลิตเกลา สืบไว้ จันทกนิรปางเนา โพธิสัตว์ หวังทราบรชนได้ สืบสร้างมัครการ [11]

จากหลักฐานที่ผู้วิจัยได้นำเสนอมานี้ พอจะช่วยยืนยันได้ว่า ภาพมหาชาติและลิลิตจันทกนิรชาดก คำหลวง เป็นวรรณกรรมคำหลวงในสมัยอยุธยาที่ยังไม่ได้รับการสำรวจ เมื่อวรรณคดีทั้ง 2 เรื่อง เป็นวรรณกรรมคำหลวง ผู้วิจัยจึงได้นำมาเป็น ข้อมูลในการศึกษาและวิเคราะห์ เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์การวิจัยที่ตั้งไว้

3. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่า มีการนำเรื่องมหาเวสสันดรชาดก อันมีเนื้อความเดียวกับมหาชาติ คำหลวง มาศึกษาวิเคราะห์ โดยผลการศึกษพบว่ามหาเวสสันดรชาดกปรากฏหลักธรรมที่ช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีสติไม่ประมาท ช่วยพัฒนา จิตใจให้มีความเมตตา กรุณา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่อิจฉาริษยา ด้บความโลภ โกรธ หลง ตลอดจนเข้าใจ สัจธรรมของชีวิต ทำให้เกิด การอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข เกิดความสามัคคีในหมู่คณะ ลดปัญหาครอบครัว เพราะมีหลักธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ดังที่ปรากฏในงานวิจัยของพระวินัย วิสุทธสาโร [14] สำหรับผลการศึกษาของพระปลัดชัยฤทธิ์ โชติวโร [15] พบว่า หลักธรรมที่ ปรากฏในมหาเวสสันดรชาดก มีส่วนช่วยในการดำเนินชีวิตอย่างมีสติ พัฒนาจิตใจให้สูงขึ้น ทำให้มีความเมตตา กรุณา เอื้อเฟื้อต่อกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลได้หากปฏิบัติตาม นอกจากนี้ยังเป็นเครื่องฝึกฝนตนเองให้อยู่ร่วมกับคนในสังคมอย่างมีความสุข ทำให้สังคมมีความ เข้มแข็ง ลดปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาครอบครัว ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า หลักธรรมที่ปรากฏในมหาเวสสันดรชาดก ล้วนมีคุณค่าทางจิตใจ และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในสังคมปัจจุบันได้

นอกจากการศึกษาเรื่องมหาเวสสันดรชาดกแล้ว ยังมีนักวิชาการนำเรื่องนันทโพนันทสูตรคำหลวง และพระมาลัย คำหลวง มาศึกษา เช่น อรอนงค์ พัดพาตี [3] ศึกษา นันทโพนันทสูตรคำหลวงและพระมาลัยคำหลวงพบว่า ทั้ง 2 เรื่อง ได้แสดงแนวคิดสำคัญ ทางพุทธศาสนา กล่าวคือ นันทโพนันทสูตรคำหลวง แสดงแนวคิดเรื่องพุทธจริยา พุทธบารมี พุทธลักษณะ และแสดงให้เห็น คุณลักษณะของพระสาวก เช่น พระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ พระอัญญาโกณฑัญญะ พระมหากัสสปะ ทั้งยังแสดงให้เห็นโทษ ของมีอาทิฐิ ความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ นิพพาน ระบบการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยพุทธกาล ความเชื่อเรื่องไตรภูมิ เป็นต้น ส่วนพระ มาลัยคำหลวงได้แสดงแนวคิดเรื่องพระศรีอริยเมตไตรยที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต แนวคิดเรื่องนรก สวรรค์ ทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว จำลองภาพบุคคลที่ดีในอุดมคติ ได้แก่ พระมาลัย รวมถึงผู้ทำความดีจนได้ไปเกิดเป็นเทวดา เป็นต้น ส่วนอุดมพร คัมภีรา นนท์ [16] ได้ศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาในพระมาลัยคำหลวง พบหลักธรรมที่สอนให้คนรุ่นหลังบูชาพระรัตนตรัย รู้จักการให้ ทาน ประกอบกุศลกรรม กตัญญูกตเวทิต์ ไม่ประมาท รักษาศีล ฟังธรรม ทั้งยังสอนหลักธรรมสำหรับผู้ครองเรือนที่ทำให้ผู้ปฏิบัติ ตลอดจนสังคมมีความสุข สำหรับจุไรรัตน์ ลักษณะศิริ และยรรยง สิกขะฤทธิ์ [17] ศึกษา นันทโพนันทสูตรคำหลวง ในส่วนที่เกี่ยวข้อง กับหลักธรรมพบว่า มีการนำเสนอหลักธรรมตลอดทั้งเรื่อง จึงแสดงให้เห็นว่านันทโพนันทสูตรคำหลวงเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนา ทั้งยังเป็นนิทานธรรมที่สั่งสอนแนวคิดทางพุทธศาสนา

จากการทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจะเห็นได้ว่า วรรณกรรมคำหลวงได้แสดงเนื้อหาธรรมะเพื่อการสั่งสอน ทั้งยัง แสดงให้เห็นแนวคิดของผู้คนในสมัยก่อนที่มีความเชื่อถือในเรื่องต่างๆ อันมีส่วนสำคัญที่ทำให้สังคมเกิดความสงบสุข ดังนั้น การศึกษา ของผู้วิจัยที่มุ่งศึกษาสาระธรรมทางพุทธศาสนา วัฒนธรรมทางจิตใจ กับการนำไปประยุกต์ใช้ในสังคม ก็จะเป็นงานวิจัยอีกเรื่อง หนึ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าวรรณกรรมคำหลวงมีบทบาทในการควบคุมสังคม หรือเป็นแนวทางให้ผู้คนในสังคมดำเนินชีวิตไปในทางที่ ถูกต้อง ตามครรลองของวัฒนธรรมอันดีงาม

ผลการวิจัย

1. สาระธรรมทางพุทธศาสนา

จากการศึกษาวรรณกรรมคำหลวง พบสาระธรรมทางพุทธศาสนาข้อต่างๆ ที่สอนให้มนุษย์ทำความดี ละเว้นความชั่ว อันมีส่วนทำให้จิตใจผ่องใส โดยสามารถแบ่งหัวข้อสาระธรรมที่ปรากฏได้ ดังนี้

1.1 สาระธรรมที่แนะแนวทางให้ปฏิบัติ

ก. การให้ทาน วรรณกรรมคำหลวงแสดงให้เห็นคุณค่าของการให้ทาน ดังนี้

1) ส่งผลให้ตนเองมีความสุข ดังเช่นพระเวสสันดรที่ทรงมีความสุขอย่างยิ่งในการบริจาค พระชาลีกับพระกัณหา แก่ชูชก ดังความจากภาพมหาชาติว่า สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ ตรัสได้ทรงฟังคดี ทชีชุกกาจารย์จะขอสองราชกุมารในวันนั้น ทรงพระเกษมสันต์ครีฑา ด้วยพระทัยเปรมธรรมดา บันดาลญาณบารมีมีทิมา [12]

2) **เกิดผลดีต่อผู้ให้และผู้เกี่ยวข้อง** โดยเฉพาะการให้ทานแด่พระสงฆ์ที่ส่งผลให้ได้เสวยสุขบนสวรรค์ ดังความจากพระมาลัยคำหลวงว่า *ว่าเทวานผู้นี้ เป็นเศรษฐีบุรพกาล ชื่อหริบาลสมญา มีศรัทธาศีลวัตร ในตรัยรัตนนิกาล สรรพทานทุกสิ่งโสธ ผ่าพรหมโลกนโอสถ ชลารศไตรจีวร ถวายสงฆกรรมนาค ด้วยเดชผลานิสงส์ไซ้ ส่งสืบให้สมบัติสรวรรค์ [18]* ส่วนสุจริตธรรมราชาตกคำหลวงได้แสดงให้เห็นผลดีของการให้ทานว่า *ช่วยทำให้พ่อแม่สมปรารถนา ได้ขึ้นสวรรค์และพ้นจากบาป ดังนี้ ให้ลูกเป็นก้นยาทาน เกิดผลสงสารทุกแท้ แก่พ่อแม่แม่เลี้ยงตัวตนบ่เศร้า พระพรหมเจ้า เทศนามาแต่ก่อนนั้น [19]*

ข. การทำตนให้พ้นจากทุกข์ แม้ว่าวรรณกรรมคำหลวงจะแสดงให้เห็นว่ามนุษย์ทุกคนล้วนมีความทุกข์แต่ก็แสดงให้เห็นวิธีทำตนให้พ้นจากทุกข์เอาไว้เช่นกัน ได้แก่ **การวางอุเบกขา** ที่ช่วยทำให้เกิดสมาธิ อยู่ในความสงบ เกิดปัญญาจนสามารถดำเนินชีวิตต่อไปได้ ดังจะเห็นได้จากพระเวสสันดรที่ทรงเกิดทุกข์อย่างใหญ่หลวง เนื่องจากเห็นพระกุมารถูกชุกโคโยตีต่อหน้า แต่เมื่อทรงวางอุเบกขาได้ พระองค์ก็พ้นจากทุกข์ ดังความจากมหาชาติคำหลวง ดังนี้ *อันว่าพระโพธิสัตว์รำพึง ดังนี้ อันว่าทุกข์อนนบมิงควร ก้าววยเสวยอยู่รบบม ปรารมภ์เกิดแก่ทุกข์ เหตุเพราะรักพระราชมารทงสอง โสธแล...พึงกู ดำรงอาตมภาพจงได้ และจะทำใจอุเบกขา แก่สองพวาพ่อเทอญ...ธก็บรรเทากำเดาโสภานล [20]*

ค. การปฏิบัติปฏิบัติชอบ วรรณกรรมคำหลวงได้วางแนวทางสำหรับการปฏิบัติตนในทางที่ถูกที่ควรให้เห็นเป็นตัวอย่างหลายประการ ดังนี้

1) **การแสดงความยินดีจากใจ** เมื่อเห็นเพื่อนมนุษย์ประสบความสำเร็จ ดังเช่นพระนางมัทรีที่แสดงความยินดีต่อพระเวสสันดรที่สามารถต่อสู้กับความทุกข์ จนบริจาคพระชาติกับพระกัณหาให้แก่ชุกโคโยตี ดังความจากมหาชาติคำหลวงว่า *สมเด็จพระมัทรีที่รับพระสาสนสั่งสอนใส่เศียรสาธุการประนมพระกรเบิกบานบรรจงจิตปรีดา อำนวยน้อมอนุโมทนายินดี [20]*

2) **การใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท** ทำให้รอดพ้นภยันตรายที่อาจเกิดขึ้นได้ทุกเวลา ตัวอย่าง จากพระมหาโมคคัลลานะในนันทโพนันทสูตรคำหลวง ที่ต่อสู้กับพญานันโทปนันทนาคราชด้วยการเจริญสติ ระลึกลึง อธิติบาท 4 มีผลให้ปราบพญานาคราชได้ ดังความว่า *อันว่าพระมหาโมคคัลลานะเถร อันเป้นพระชินนทรกุล กราบพูลแก่ สมเด็จพระสรรเพชญ์บิดราช อันว่าพระอธิติบาททั้งสี่ ข้าพระพุทธเจ้าองค์นี้ กทำให้เป็นที่ดีตั้ง แลยังให้เป็นที่ดำเนอร ได้กทำให้จำเรอญนินทร แลเป้นอดิสรณ ด้วยดีกมีแท้ [18]*

3) **การให้อภัย** เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเข้าใจกัน เมื่อทุกคนเข้าใจกัน ความพยายามก็จะไม่เกิดขึ้น ดังเช่นพระมหาโมคคัลลานะที่ให้อภัยพญานันโทปนันทนาคราช ดังนี้ *ด้วยสุภาวะอาตมภาพ ประหารบาปรับรับ ดับเพลิงอบาป เสียด้วยดี ด้วยวาริสฤโตทกชราบเย็นนอกแห่งอาตมา คือ กรุณาแลไมตรี [18]*

4) **การรู้จักเคารพ** ความจากพระมาลัยคำหลวงแสดงให้เห็นว่า การแสดงความเคารพของผู้หนึ่ง ต่อผู้ใหญ่นั้นเป็นสิ่งที่ดีควรปฏิบัติ ดังนี้ *เป็นสามเณรน้อยนัก...แล้วอภิบาลอุปัชฌาย์ อาจารย์ยานบอบ เคียมเคารพนรินทร์ [18]*

5) **การตั้งมั่นในหลักธรรม** ส่งผลให้พบความสุขในอนาคต ดังความจากพระมาลัยคำหลวงว่า *เทพบุตรดวงคณนี้ เมื่ออยู่บรูณราช ทุกข์ประดาขเลียงกาย เกียวพญาชายขอบธรรม รักษาปัญจศีลา ไตรสรณานิกาล...ถวายสังฆาลลงฉลาด ประดิพัทธอาตมทำได้ นมัสไตรทรวา ด้วยวาจาโมณินัย เสริมสุจริตบริบูรณ์ ด้วยกุศลเพิ่มพูนให้ บริวารได้เป็นแสน [18]*

6) **ศีล 5** ลิลิตจันทกนิรชาตกคำหลวงได้แสดงให้เห็นว่า การไม่ปฏิบัติตามศีล 5 จะทำให้ตกนรกดังความว่า *ศีลห้าพระเจ้าจอม บัณชुर ใครล่วงคำประยูร ตรัสไว้ นรกจักเป้นมูล เรือนแห่ง ตนนา นบโกฏิไปใหม่ มากหยิ่งอุปมา [11]*

1.2 สารัตถะธรรมที่เป็นข้อคิดเตือนใจ

ก. ทุกข์ วรรณกรรมคำหลวงแสดงให้เห็นว่ามนุษย์ทุกคนล้วนมีความทุกข์ โดยสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่ การจากสิ่งที่ดีรักดังเช่นชุกโคโยตีความทุกข์ เพราะต้องจากบ้านไปขอสงุมารตามคำสั่งของนางอมิตตา ดังความจากมหาชาติคำหลวงว่า *จำเดิมแต่นี้ไป ในเมื่อใช้กาล แม่อย่าคลาดคลานออกไป จากออกเรือนเรานี้ ณแม่ฮา [20]* ในขณะที่พระนางมัทรี ก็มีความทุกข์เพราะเป็นทวงลูกเนื่องจากตามหาลูกไม่พบ ดังความว่า *ทั้งทุกข์ทุเรศให้โหยหา สองเพาพะงา ไม่เห็นหายแล้ว [20]*

ข. กรรม นันทโพนันทสูตรคำหลวง แสดงให้เห็นว่าทำกรรมไว้นั้นใด ย่อมได้รับผลกรรมเช่นนั้นตอบแทน นอกจากนี้ความสนองของกรรมไม่ต้องรอในชาติหน้า เพราะเห็นผลทันตาในชาตินี้ ตัวอย่างจากพญานันโทปนันทนาคราชที่สร้างกรรมกับพระมหาโมคคัลลานะด้วยการพนเปลวเพลิง เพื่อให้พระมหาโมคคัลลานะถูกความร้อนเผาไหม้ แต่พระมหาโมคคัลลานะก็บันดาลให้เกิดเปลวเพลิงตอบโต้ ทำให้พญานันโทปนันทนาคราชได้รับความทรมานจากความร้อนเสียเอง ดังความว่า *อันว่าพระญาวาลูกี้ ให้เป้นเปลวอัคคีด้วยฤทธิแล...อาตมจยั้งเดชเดชา ให้อากาดำกอง ธกให้เพลิงรุ่งร่า ทวยธเข้าเดโช กลืน แล...ในกาลนั้นอันว่าเพลิงองอันดำกองด้วยฤทธินาคราช มาตราว่าแต่ชุมพระโลมา แห่งพระมหาโมคคัลลาเจ้า กบมี ร้อนแล...พ้นอันว่ากายา แห่งสัลเบนทราธิราช ร้อนรอนอาตมยิ่งนัก [18]*

3) **ความเชื่อเรื่องกรรม** ดังที่ปรากฏในมหากาพย์คำหลวง เช่น กรรมเป็นสาเหตุให้พลัดพรากจากคนที่รัก ดังนี้ ชาลีกันหาสองสาวดี แสนสุดที่รักเจ้าแม่ฮา...ชรอยกามันนั้นมาพูนเพิ่มให้ จึงจำพลัดไทยเภาพงงา [20]

4) **การทำบุญ** ผู้ที่ทำบุญมาก ผลบุญก็จะช่วยเหลือให้พ้นภัย ดังที่พบในลิลิตจันทกนิรชาดกคำหลวงความว่า คงเพราะบุญของจอมสวาทิ เยาวราชชนนรามา มีความสัจซื่อตรง จึงพบพงษ์พดมา หนึ่งบุญข้าพรงอำพน เคยมาดลค้าชู แต่ปางบุรพสมสร้าง บุญเพนิวสวางตอตั้งพุทธภูมิ [11]

5) **นิพพาน** คือ สถานที่แห่งความสงบสุข ดังความจากสุปรีดิธรรมราชาดกคำหลวงว่า แลจเอาตนไปเกิดเท้านิพพาน อันเป็นสถานสุขบุรีแล้ว...เพราะจะหวั่นถพนายคโยค อันพันโสมสงสาร อันเปนสถานสุขนิโรธนี้ [19]

6) **ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว** กาพย์มหาชาติได้แสดงให้เห็นว่าหากทำความชั่วไว้ตอนเป็นมนุษย์ ตายไปก็จะตกนรก หากทำความดีไว้ก็จะได้ขึ้นสวรรค์ ดังนี้ เฝ้าพวกผู้ธรรม์ทุจริต ครั้นสุดสิ้นชนมชีวิตวางวาย จักไปอุบัติในอบายเบื้องปรโลก...พวกสัประชนราสุจริต เมื่อนิราสร้างชนมชีวิตอาตมา...จะมีสวรรค์สุขเปนหน้า [12]

7) **การอุทิศส่วนกุศลให้ญาติผู้ล่วงลับ** โดยแสดงให้เห็นความเชื่อว่าจะทำให้ญาติพี่น้องที่สิ้นชีวิต และได้รับความทราบในทุกคติภูมิ ได้รับส่วนกุศลอันช่วยให้ไปสู่สุคติภูมิ ดังความจากพระมัลลย์คำหลวงว่า กุศลทักษิณาทนครั้งตมเมธินธารฝ่ายนรگانต์ปริดา อนุโมทนาส่วนกุศล บัดสิ้นสภณชนมชาติ ด้วยเดชอาตมอนุโมทนา กุศลโสธอุบัติ ในทิพยรัตนพิมาน อันอลังการภิรมย์ สมบัติอุดมโอฬาร [18]

8) **ความเชื่อเรื่องอายุพระศาสนาของพระสมณโคตมพุทธเจ้า** การเสด็จลงมาอุบัติ และโลกในยุคของพระศรีอริยเมตไตรย เป็นการแสดงให้เห็นว่าศาสนาของพระสมณโคตม จะมีอายุได้ 5,000 ปี ดังความจากพระมัลลย์คำหลวงว่า เมื่อใดพระศาสนาบรม สมเด็จพระจอมภพ ถึงถ้วนครบถ้วน ก็นันตรธานพิณาศ [18] หลังจากนั้น พระพรหม พระอินทร์ พร้อมด้วยเหล่าเทวดา จะอาราธนาพระศรีอริยเมตไตรยให้เสด็จลงมาเกิดยังโลกมนุษย์ ดังนี้ ในกาลนั้น จึงพรหมา ผ่องเทวามัฆพาน หมั่นจักรวาลโลกธาตุ จะมาอาราธน์ข้าพระองค์ จักให้ลงมาอุบัติ เพื่อจะตรัสพระโพธิญาณเบื้องต้น กาลปางนั้น [18] ครั้นพระศรีอริยเมตไตรยตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว โลกทั้งปวงก็จะอยู่ในความสงบ คนและสัตว์ต่างใช้ชีวิตร่วมกันอย่างมีความสุข ดังความจากพระมัลลย์คำหลวงว่า ผ่องชนเกิดเปรมปรีดี บ่ได้เป็นหนี้ผู้ใด บ่เป็นทาสไถ่ ด้วยทรัพย์ สมบัติประดับด้วยฤทธิ์ ข้าแม่เมตตาดิจิตทุกสถาน ให้เสมอสมานทั่วหล้า บ่ได้เลือกหนารักชัง กาลเมื่อครั้งข้าตรัส จึงผ่องสัตว์รักกัน ดังพงศ์พันธุ์มิตรญาติ [18]

9) **ความเชื่อเรื่องการพึ่งเทพนิมหาชาติ** พบในพระมัลลย์คำหลวงว่าจะทำให้เกิดผลบุญยิ่งใหญ่คลให้เกิดขึ้นศาสนาของพระศรีอริยเมตไตรย ดังนี้ พระศาถาถ้วนพัน ให้สดับธรรม์เคารพ จนจบจบอุทธารณ์ พระเวสสันดรนฤบาล ปัจฉิมกาลสมโพธิสมภารโสธอันอุดม เป็นที่สุตสมในชาตินั้น บูชาพระธรรม์จงบครบ จึงจะได้ประสพองค์ข้า เมื่อจะลงมาอุบัติ จะได้ดำรงโพธิญาณ [18]

10) **ความเชื่อเรื่องอานิสงส์ของการบวช** ดังความจากกาพย์มหาชาติที่กล่าวว่า การบวชส่งผลให้ชีวิตมีความสุขปราศจากทุกข์ ดังนี้ บรรพชาคุณนี้ประเสริฐ เลิศล้ำสุขปราศจากทุกข์แท้จริง ยิ่งด้วยสัลเลขวิเวกวาสี [12]

11) **การอธิษฐานหลังการทำบุญ** ความจากพระมัลลย์คำหลวงได้แสดงให้เห็นว่า หลังจากการทำบุญแล้ว มักมีการอธิษฐานเพื่อให้เกิดผลดีแก่ตนเอง ดังเช่นชายเข็ญใจได้ถวายดอกบัวแด่พระมัลลย์ แล้วอธิษฐานว่าขอให้ตนเกิดเป็นผู้มั่งมีทุกภพชาติ ดังนี้ เดชข้าพเจ้าได้ถวาย อุบลพรายพรพรรณรัตน์ แม่นจักอุบัติชาติใด อันความรู้หยชาติ อย่ายามิในอาตมแห่งข้า ได้สัลลสาแสนชาติ ขอทรัพย์เกลื่อนกลาดเกลื่อนตา อย่ายาทิหาทุกภพ [18]

2.3 **ความศรัทธาในพระรัตนตรัยและพุทธสถาน** ความจากนั้นโพนันทสูตรคำหลวง พระมัลลย์คำหลวงได้แสดงให้เห็นความศรัทธาในพระรัตนตรัย ได้แก่

1) **พระพุทธเจ้า** ความจากพระมัลลย์คำหลวงได้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้า คือ ผู้ควรแก่ การเคารพ ดังนี้ พระผู้มีพุทธภาคยบวรา อันตรัสพระธรรมบวรคทั้งปวงด้วยพระองค์นั้น อันบุคลในโลก พึงสรัทธาอินตินัก เปนบุญญักเกษตรา [18]

2) **ความศรัทธาในพระธรรมและพระสงฆ์** ความจากพระมัลลย์คำหลวง ได้แสดงให้เห็นว่า พระธรรมกับพระสงฆ์มีคุณอนันต์ ดังนี้ ซึ่งพระนพโลกกุดธรรมทั้งแก้ว แลพระปริยัติธรรมเจ้าทั้งหลาย หมายทั้งแปดหมื่นสี่พันพระธรรมชั้นอนันต์ และพระสัทธรรมนี้สุดดมา...อันนฤมลาจากมุกทิล แลข้าภักถวิลนมัสการ...ซึ่งพระอัฐภาษัยสงฆ์ศักดิ์ ตราบเท้าสมมุติสงฆ์บังคม [18] สำหรับความในนั้นโพนันทสูตรคำหลวง ได้แสดงให้เห็นความศรัทธาของพระสาวก องค์หนึ่งของพระพุทธเจ้า คือ พระมหาโมคคัลลานะที่เป็นเลิศทางด้านอิทธิฤทธิ์ ดังนี้ พระมหาโมคคัลลา ผู้เปนทุติยาสราพก ประเลอรรดิ ฤทธิ์ล้ำเลิศคมเลนทรา จักกระทำปราภุหารยควรจทวรมานนาราช ให้อภิวาทนบนอบ [18]

3) **การไปนมัสการพุทธศาสนสถาน** ความจากพระมัลลย์คำหลวงได้แสดงให้เห็นความนิยมในการบูชาพุทธสถานเพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า ดังความว่า ครั้นเสด็จสารพระศาถา เออจันตนาโดยกล ว่าดอกอุบลอัสสา เราจะบูชาที่ใดโสธ พระมหาโพธิฏเจติย พระบาทศิริฤทนีพพาน ฤทิวรญาณสุด ลำแดงสพระธรรมจักร ฤทนีอรรคฐานา เอนินลิทาทั้งเจ็ด ท่านคิดเสร็จชอบใจ ลำภักได้ในเจติย จุฬามณีสรวงสวรรค์ [18]

2.4 ความเชื่อและค่านิยมตามแบบวิถีไทย วรรณกรรมคำหลวงได้แสดงความเชื่อและค่านิยมตามแบบวิถีไทย ดังนี้

1) **ความเชื่อเรื่องเทวดา** โดยแสดงว่า เทวดาจะคอยให้ความช่วยเหลือผู้มีบุญในยามที่ประสบเคราะห์ร้าย ดังเช่น พระอินทร์ที่เสด็จลงมาชุบชีวิตให้พระโพธิสัตว์ที่ถูกศรของพระเจ้าพรหมทัตจนสิ้นชีวิตให้ฟื้นคืนชีพดังความจากลิลิตจันทกนิรชาดคำหลวงว่า สหัสในปางสถับถ้อย กิณร ธ ผู้ทรงเดชจร จักป้อง กันภัยซึ่งถึงมรณ วายชีพ โพธิสัตว์อันต้อง ศาสตรซึ่งครมลาญ จึงองค์บรมเศทให้ อินทรา บุญท่านปางเพรงปา กฎก้อง บันดาลทิพชลธารา สรงโสรจ ลงแฮ ตกจากอากาศต้อง กิณรนั้นชุ่มองค เดชะจะตรัสโพธิได้ ประจุมาร ต้องทิพสุธาธาร ก็ฟื้น แ่มเงื่อนวลงคปาน เทเวศ ดุจอินทรีตื่นขึ้น จากไสยาสน์เนา [11]

2) **ความเชื่อเรื่องความฝัน** ที่แสดงว่าอาจเกิดเหตุร้ายขึ้นกับคนที่รัก ดังตัวอย่างจากมหาชาติคำหลวงที่กล่าวถึงพระนางมัทรีฝันร้าย ดังนี้ นางก็ตื่นตรตกกปรหม่า บ่าใจหาย โสดแล...นางก็รำพึงดังนี้ อ้าวนี้ความฝัน เห็นโอะไป เห็นเชษฐาบาณี [20]

3) **ความเชื่อเรื่องโชคกลาง** ที่แสดงให้เห็นว่าอาจเกิดเหตุร้ายขึ้นแก่บุคคลอันเป็นที่รัก ตัวอย่าง จากมหาชาติคำหลวง ในขณะที่พระนางมัทรีกำลังเที่ยวหาผลไม้ในป่าก็เกิดกลางบอกเหตุ ได้แก่ เสียมขอหลุมมือ พระเนตร ขวามะเม่น เวียนศีรษะ ขนพองสยองเกล้า มองไม่เห็นทาง ไม้ที่ไม่ให้ผลก็ออกดอกบานสะพรั่ง ไม้ที่ไม่ให้ดอกก็ออกผล ดังนี้ เสียมสลิดที่ถือกับมือมันสนัดควรกระดากกระเด็น พลัดมือไปละนี้มีเคยเปน...กระหม่นตาขาวให้มิดมัว หน้าดากิ่งเวียนมาเสียวสยองพองเคียรลั่นระริก...ทิศน้อยใหญ่ก็ไม่เห็นเป็นพิกล อนาคต ไม่มีผลแต่ก่อนก็กลับเปนดอกออกอรชร...หนึ่งไม้ที่ไม่มีดอกก็ออกเปนพวงผล เปนพิกลเกิดอัศจรรย์ประจักษ์ จะได้แก่ลูกกรักฤทธาภัสตาประการใด [20]

สำหรับค่านิยมตามแบบวิถีไทยที่ปรากฏ ได้แก่

1) **การให้ความเคารพแก่พระสงฆ์** เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์อยู่ในฐานะที่ควรแก่การเคารพดั่งจะเห็นได้ว่า แม้พระอินทร์จะเป็นใหญ่ในหมู่เทวดา แต่เมื่อท่านพบพระมาลัยซึ่งเป็นพระสงฆ์ ท่านก็แสดงความเคารพ ด้วยการกราบนมัสการ ดังความจากพระมาลัยคำหลวงว่า อินทร์เสด็จบุชิต วิวิธทิพมาลา วิเลปนาคันธราช แล้วเสด็จอาสน์ พิเศษ จึงทอดพระเนตรนัยนาเห็นพระมาลัยเสด็จ จึงบินเพชราบาณี เสด็จจรลิสู่สำนัก ก็โอนรรคมกฎ วันทนาคุณนารณแล้วเสด็จอาสน์ที่ควร [18]

2) **ความกตัญญู** เป็นค่านิยมที่มนุษย์อบรมสั่งสอนกัน เพื่อให้เกิดความสำนึกในความเมตตาของผู้มีพระคุณ ดังความจากมหาชาติคำหลวง ตอนที่พระชาลิกกับพระกัณหาท้าวสำนักคุณของพระนางมัทรี ความว่า พระพุทธิเจ้าข้า ลูกทั้งสองนี้จะลาไปกับพราหมณ์แล้ว ที่ไหนเลยลูกแก้วจะได้กลับมา สอนพระบาทบาทาแทนพระคุณ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า จงตรัสประโลมเล่าเล่าคดี แก่พระแม่มัทรีเมื่อเสด็จมา ว่าลูกชาลิกัณหาท้าวให้ อวยพระพรไหว้กราบลา [20]

3) **การถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์** เป็นธรรมเนียมที่ชาวพุทธยึดถือปฏิบัติมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากพระมาลัยคำหลวงที่อนาถบิณฑิกเศรษฐี นิมนต์พระพุทธเจ้ากับพระอรหันตสาวกไปฉันภัตตาหารเพล ที่เคสสถาน ดังความว่า จึงนิมนตพระศรีสรรเพชญ์ ข้าแต่สมเด็จพระพุทธองค์ ผู้เป็นพวงขลุ่ย อันเป็นพระชนกาธิราช ทั่วโลก ธาตุบูชา ข้าขออัญเชิญเสด็จพระพุทธองค์ จงรับโภชนาสุบพิณยุช กับด้วยพระอรหันต์ถ้วนห้าร้อยในเรือนข้าพระพุทธเจ้าเพลเข้าพุทฺธิ [18]

4) **ความยุติธรรม** ตามที่ปรากฏในมหาชาติคำหลวงพบว่า พระมหากษัตริย์ที่ดี คือ พระมหากษัตริย์ที่มีความยุติธรรม ดังนี้ อันท้าวเธอนั้นทรงธรรมถ้วนถึง ถึงจะวิพากษาโดยคดีราชกิจประการใด ก็ดำรงพระทัยให้แท้เที่ยง มิได้ เอียงด้วยโทษฉันทา สติในทีอุเบกขาญาณมัยสถิตย์ยืน แล้วจึงตรัสวิพากษาพิจารณาเมื่อภายหลัง มิให้พลาดพลั้งพลั้งตามยุติธรรมทั่วทั้ง [20]

5) **การเลี้ยงดูบุตร** ความจากสุปริติธรรมราชาดคำหลวงได้แสดงให้เห็นว่า หากพ่อแม่เลี้ยงดู และอบรมสั่งสอนบุตรให้เป็นคนดี บุตรนั้นก็จะนำสิ่งที่ดีกลับมาสู่พ่อแม่ ทั้งในโลกมนุษย์และสวรรค์ ทั้งยังช่วยให้พ่อแม่พ้นทุกข์ ดังนี้ อันว่าลูกอันเกิดมาอันจลืบพงษาพ่อแม่...ย่อมจให้สุขแต่เมืองคน ถึงเมืองบนปรโลกนั้น...คนอัปสุขเพราะลูกร้าย กลเกลียดกายเกิดมมีใจบาปนั้น...ลูกอันดีแลปรเสอติ บให้เกิดทุกขาดูร มากแล...คนใดมีลูกแก้ว ให้คลาดแคล้วจากเจียร ความทุกขแล [19]

3. การประยุกต์ใช้ในสังคม

จากการศึกษาวรรณกรรมคำหลวง ทั้ง 6 เรื่อง ได้แก่ มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ นันทโศภนทสุตคำหลวง พระมาลัยคำหลวง ลิลิตจันทกนิรชาดคำหลวง สุปริติธรรมราชาดคำหลวง ผู้วิจัยพบว่าสามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เข้ากับสภาพสังคมในปัจจุบันได้ โดยจะกล่าวเป็นแนวทาง ดังนี้

3.1 **การทำบุญทำทาน** ไม่จำเป็นต้องทำมาก เพียงแค่ทำตามสถานภาพหรือทำด้วยใจศรัทธา ก็จะได้รับ ความสุข และได้รับอานิสงส์ ดังที่พบในพระมาลัยคำหลวงว่า เมื่อเทวทูตมาสนุชย์ ให้โภชนาพุทธพืง สามเณรหนึ่งศีลสรรพ เธอกรับทานใส่ บุญส่งให้เป็นเทพ สมบัติเสพรวิวาร ปุณฺชนปานดังนี้ สุดแต่มีศิลา ให้โภชาเป็นทาน ได้บริวารถ้วนหมื่น โสมฉันขึ้นเฉิดฉาย [18]

3.2 **การจัดงานเทศน์มหาชาติ** ไม่จำเป็นต้องจัดให้ยิ่งใหญ่ หากผู้มีทรัพย์สินน้อย แต่มีความประสงค์ที่จะจัดงานเทศน์มหาชาติ ก็สามารถกระทำได้ตามควรแก่สถานภาพ ดังความจากพระมาลัยคำหลวงว่า คนทลิตนั้นตามสม โดยนิยมจะบูชา [18]

3.3 การใช้ปัญญา นันทโพนันทสูตรคำหลวงได้แสดงให้เห็นว่า ผู้มีปัญญาย่อมพิจารณาไตร่ตรองเพื่อให้เกิดความสำเร็จในการปฏิบัติงาน ดังที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาว่า พระมหาโมคคัลลานะมีความเหมาะสมมากที่สุดในการส่งไปปราบพญานันโทปนันทนาคราช หรือที่ทรงเห็นว่าพญานันโทปนันทนาคราช แม้จะเป็นเดรัจฉานแต่สามารถสั่งสอนได้ ดังนี้ *ถึงว่าเกิดดั่งนี้นักดีแลสมเด็จพระนรสีห์หลุด จอวาทด้วยบทธรรมาน จดั่งไว้ให้เจียรกาลหมั่นคง มืองคี่คือศีลเบญจา อันว่าพระญานาคัน จักเชือกรรมเชื้อผล จิตรจอาพลด้วยสรัทธา ในศาสนาพระตถาคตนี้* [18]

3.4 การใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท เป็นการเตือนสติเพื่อให้เร้าคิดหา ควรทำบุญสะสมเอาไว้ให้มาก เพราะผลบุญที่ทำไว้ จะช่วยทำให้เกิดความสุขสบายในภายหน้า ดังนี้ *มาชวนกันก่อก่อ กุศลเพื่อปรารถนา ในภพหน้าสืบสนธิให้ได้ชั้นบนยิ่งขึ้นกว่าเก่าพื้นชั้นนี้* [18]

3.5 การเป็นผู้นำที่ดี ผู้นำที่ดีต้องมีลักษณะ ดังนี้

1) **ยินดีในความสำเร็จของผู้ตาม** ดังเช่นพระพุทธเจ้า ทรงชื่นชมพระมหาโมคคัลลานะที่สามารถปราบพญานันโทปนันทนาคราชได้ พระองค์จึงตรัสในท่ามกลางที่ประชุมสงฆ์ เพื่อแสดงความยินดีแก่พระมหาโมคคัลลานะ ดังความจากนันทโพนันทสูตรคำหลวงว่า *ดูกรสงฆคณะศิษยา อันว่าแสดงโมคคัลลานะนี้ประเสริฐริเลิศกว่านักกรสาวกทั้งหลาย ยอดยิ่งด้วยฝ่ายวิริทธิ์* แล [21]

2) **ยึดมั่นในความถูกต้องไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน** ดังเช่นพระเจ้ากรุงสุโขทัยที่บอกเหตุผลในการเนรเทศพระเวสสันดรแก่พระนางผุสดีว่า เป็นการกระทำที่ถูกต้องตามแบบแผนราชประเพณี แม้ว่าพระเจ้ากรุงสุโขทัย จะมีความรู้สึกรัก และสงสารพระเวสสันดรเพียงใด แต่พระองค์จำต้องเนรเทศให้พระเวสสันดรออกไปจากพระนคร ดังความว่า *ดูแห่น้ำ เจ้าผู้หน้จะเรอญ ผะอญน้องท้าว ธนาวเอาคำกู ก่อนรา...บัดนี้กูทำชอบ ขอบขบขบเคารบรีด นีตราชประเพณี ในเพรงนั้น...ควรขับหนีพระศรีราชบรมบุตร...ผู้ถูกเพศยนตรเรา เรารักขแรงกว่าชีพบารนี้...กูจำเปนจำนญเทศ ลูกธิเบศวร แ่ห่งตนไปพ้นแล* [20]

3) **เสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม** ดังเช่น พระเวสสันดรทรงประทานช้างปัจจัยนาเคนทร์ อันเป็นช้างมงคลคุณครุสสีพี แก่พราหมณ์เมืองกลิงคราชภูร์ ดังนี้ *กูนี้จักกระทำอัมมัตติกทาน บัดนี้หมู่พราหมณ์ตามขอช้าง เปนทางพาหิรกทาน ควรจะให้ตามใจขอ* [20]

4) **ไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น** ดังเช่น พระเจ้าพรหมทัตที่สังหารพระโพธิสัตว์จนทำให้พระโพธิสัตว์สูญเสียชีวิต ซึ่งถือเป็นการเบียดเบียนผู้อื่น

5) **ดูแลทุกข์สุขของประชาชนด้วยความเท่าเทียม** ดังเช่นพระศรีอริยเมตไตรย ที่ดูแลสัตว์โลกอย่างทั่วถึง และเท่าเทียมกัน ดังนี้ *ครั้นถึงพุทธวงศ์ด้าวรัส ส่วนฝูงสัตว์ทั่วเท่า บเป็นค้อมเค้าสารพางค์ โฉมสำอวงค์ปรากฏ ข้าให้โอสถผู้เป็นโรคเมื่อเป็นมกฏโลกนถา บมีโรคแ่กคน ทั่วสากลแหล่งหล้า* [18]

6) **ติดตามผลการทำงาน ให้กำลังใจ ให้แนวคิดแก่ผู้ปฏิบัติงาน** ตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าที่ทรงกำกับดูแลพระมหาโมคคัลลานะในขณะที่กำลังปราบพญานันโทปนันทนาคราช ทั้งนี้พระพุทธเจ้าได้ส่งกระแสจิต เพื่อสื่อสารกับพระมหาโมคคัลลานะให้ยึดพระสัทธรรมเป็นที่พึ่ง ดังความว่า *สมเด็จพระสรรพัชญ์...กษราบในเหตุทุกประการซึ่งพระมหาโมคคัลลานแลดล...กตรัสด้วยพระพุทธภูทิกาวรร ว่าดูกรมหาโมคคัลลาน ท่านจงมีจิตคำนึง ซึ่งพระธรรมไว้ในหฤทยา อันว่าบรรณเคนทราธิบดี เขามิฤทธิ์มิตินา แล* [18]

3.6 การเป็นผู้ตามที่ดี ผู้ตามที่ดีจะทำให้การทำงานของผู้นำประสบความสำเร็จ ดังจะเห็นได้จากการที่พระนางมัทรียินยอมให้พระเวสสันดรบริจาคเป็นทาน ดังนี้ *ข้าแต่พระผู้เลี้ยงเกล้า...อันว่าข้อยข้าแต่เ้าเ้ามาล...จอมอิศรา จอมอิศรา ผู้ข้าควรแล...อ่าองค์จงปราณา อำนวยข้าแก่ยาจกได้ ของค้ไทให้หนี้เทอน* [20]

สรุปผลและอภิปรายผลการวิจัย

ผลจากการวิจัยเรื่อง **วรรณกรรมคำหลวง : การศึกษาสารัตถะธรรมทางพุทธศาสนา กับการศึกษาวัฒนธรรมทางจิตใจ และการประยุกต์ใช้ในสังคม** ผู้วิจัยพบข้อมูลเกี่ยวกับสารัตถะธรรมทางพุทธศาสนาว่า วรรณกรรมคำหลวง ทั้ง 6 เรื่อง ได้แสดงสารัตถะธรรมทางพุทธศาสนาที่แนะแนวทางให้ปฏิบัติ และเน้นข้อคิดเตือนใจ อันทำให้เกิดปัญญา มองเห็นแนวทางในการดำรงชีวิตในสังคม ในส่วนของวัฒนธรรมทางจิตใจพบว่า วรรณกรรมคำหลวง ทั้ง 6 เรื่อง ได้สะท้อนวัฒนธรรมทางจิตใจอันเป็นหลักในการประพฤติตนเพื่อให้เกิดความสุขในชีวิต สำหรับการนำไปประยุกต์ใช้ในสังคมพบว่า สารัตถะธรรมทางพุทธศาสนากับวัฒนธรรมทางจิตใจ เหมาะสำหรับคนทุกเพศทุกวัยนำไปประยุกต์ใช้ ทั้งในเรื่องส่วนตัวและการทำงาน ซึ่งจะส่งผลให้ชีวิตมีความสุข

ผลสืบเนื่องจากการศึกษาในครั้งนี้ ทำให้นิยามความหมายของวรรณกรรมคำหลวงได้ว่า วรรณกรรมคำหลวง คือ วรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่อใช้เป็นแบบฉบับสำหรับสวดในพระราชพิธีของทางราชการ ทั้งนี้วรรณกรรมที่ถือว่าเป็นคำหลวงจะต้องมีลักษณะเฉพาะ 4 ประการ คือ 1) อ้างคำจากภาษาเดิมแล้วแปลแต่งขยายความเป็นภาษาไทยด้วยสำนวนร้อยกรอง 2) มีเนื้อหาที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ พระพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระสาวก หรือพระมหากษัตริย์ 3) แต่งด้วยคำประพันธ์ชนิดใดก็ได้ แต่ต้องใช้ร้อยเป็นหลักในการดำเนินเรื่อง 4) เป็นวรรณกรรมที่พระมหากษัตริย์ มีพระบรมราชโองการให้แต่งขึ้น

นอกจากนี้ผลการศึกษายังทำให้ทราบข้อมูลว่า วรรณกรรมคำหลวงในประเทศไทย มีจำนวนทั้งสิ้น 7 เรื่อง เป็นวรรณกรรมคำหลวงที่แต่งในสมัยกรุงศรีอยุธยา 6 เรื่อง และเป็นวรรณกรรมคำหลวงที่แต่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ 1 เรื่อง โดยเรียงตามลำดับการแต่ง และสมัยที่แต่ง ได้ดังนี้ 1) มหาชาติคำหลวง : สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ 2) กาพย์มหาชาติ : สมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม 3) ลิลิตจันทกินรชาดกคำหลวง : สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช 4) นันทโศภนทศสูตรคำหลวง : สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ 5) พระมาลัยคำหลวง : สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ 6) สุปรีดีธรรมราชาชาดกคำหลวง : สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ 7) พระนลคำหลวง : สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6)

เอกสารอ้างอิง

- [1] ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน; 2556.
- [2] ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ภาคฉันท์ลักษณะ. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน; 2550.
- [3] อรอนงค์ พัดพาดี. พระนิพนธ์ประเภทคำหลวงของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต]. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; 2521.
- [4] ศักดิ์ศรี แยมันดา. คำหลวง ใน วรรณวิทยา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; 2534.
- [5] โชษิตา มณีใส. วรรณกรรมร้อยกรองของไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์; 2557.
- [6] พิสิทธิ์ กอบบุญ. วิชากรวิ : แนวคิดของ “คำหลวง” ในพระนลคำหลวง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วารสารมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ 2561; 2 : 200-228.
- [7] นิตยา กาญจนวรรณ. วรรณกรรมอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง; 2563.
- [8] กรมศิลปากร. วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว; 2545 ก.
- [9] กรมศิลปากร. จินตามณี ฉบับความแปลก ฉบับพระเจ้าบรมโกศ ฉบับจุลศักราช 1144. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร; 2561.
- [10] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). นนทบุรี: ศรีปัญญา; 2544.
- [11] กรมศิลปากร. ลิลิตจันทกินร จันทกินรีคำฉันท์ จันทกินรคำกลอน. กรุงเทพฯ: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด; 2557.
- [12] กรมศิลปากร. กาพย์พระมหาชาติ. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร; 2563.
- [13] สุกัญญา สุฉายา. การสวดและการเทศน์มหาชาติ. ใน วรรณกรรมเรื่องมหาชาติในวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ: บริษัท ศิริชัยการพิมพ์ จำกัด; 2567.
- [14] พระวินัย วิสุทธสาโร. วิเคราะห์คุณค่าของหลักธรรมที่ปรากฏในมหาเวสสันดรชาดก. [วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต]. อยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย; 2561.
- [15] พระปลัดชัยฤทธิ์ โชติวโร. การศึกษาหลักธรรมที่ปรากฏในเวสสันดรชาดกในสังคมไทยปัจจุบัน. [วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต]. อยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย; 2561.
- [16] อุดมพร คัมภีรานนท์. การศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในเรื่องพระมาลัยคำหลวง. [วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต]. อยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย; 2551.
- [17] จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ และยรรยงค์ สิกขะฤทธิ์. การวิเคราะห์เนื้อหาเรื่องนันทโศภนทศสูตรคำหลวงฉบับสมุดไทยของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ไชยเชษฐสุริยวงศ์. นครปฐม: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร; 2561.
- [18] กรมศิลปากร. วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 3. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว; 2545 ข.
- [19] สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. สุปรีดีธรรมราชาชาดกคำหลวง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: หจก. สันทวิกิจ พรินติ้ง; 2558.
- [20] กรมศิลปากร. วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว; 2540.